

CAUSAE INIURIATORUM (SPRAWY UKRZYWDZONYCH) PRZED KOMISJAMI SKARBOWO-WOJSKOWYMI W KORONIE I W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM W DRUGIEJ POŁOWIE XVII WIEKU*

Jan Jerzy Sowa

Warszawa

Polsko-litewska Rzeczpospolita przez większą część XVII w. stulecia toczyła wojny, czy to z sąsiadami, czy to ze zbuntowanymi poddanymi – Kozaczyzną Zaporoską. Niemal równie dotkliwe jak działania nieprzyjaciela były dla jej mieszkańców poczynania własnych sił zbrojnych¹. Jednym ze sposobów rekompensowania szkód poczynionych przez wojsko koronne, bądź litewskie, była możliwość dochodzenia roszczeń wobec oficerów i żołnierzy przed komisjami skarbowo-wojskowymi (często powiązanych, zwłaszcza od połowy XVII w. z obradami Trybunału Skarbowego, co doprowadziło do częściowego zespolenia się tych instytucji). Przedmiotem niniejszego referatu będzie praktyka postępowania i orzekania w tzw. *causae iniuriatorum* (sprawach ukrzywdzonych) przed tymi komisjami w drugiej połowie XVII w. – okresie największego wysiłku militarnego Rzeczypospolitej w epoce wczesnonowożytnej.

Sprawy ukrzywdzonych toczące się przed organami skarbowo-wojskowymi nie były do tej pory przedmiotem osobnych opracowań. Również prace dotyczące funkcjonowania Trybunałów i komisji skarbowych nie poświęcały zbyt wiele miejsca temu segmentowi ich działalności sądowniczej². Podstawą

* Artykuł powstał w ramach projektu badawczego „Sądownictwo i dyscyplina wojskowa w Rzeczypospolitej końca XVII w.” finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (nr projektu: 2014/13/N/HS3/04407).

¹ Na ten temat m.in.: *Srogosz T.* Żołnierz swawolny: Z dziejów obyczajów armii koronnej w XVII wieku. Warszawa, 2010, zwłaszcza cz. II; *Nagielski M.* Źródła dotyczące zniszczeń wojennych w połowie XVII w. w świetle regresu demograficznego Rzeczypospolitej po potopie // *Życie gospodarcze Rzeczypospolitej w XVI–XVII wieku: Materiały konferencji naukowej* / Pod red. J. Wijaczki. Toruń, 2007 (dalej – *Nagielski M.* Źródła dotyczące zniszczeń wojennych), s. 113–132, a także: *Sabanowicz H.* Wojna daleka a bliska: Problem wpływu wojen pierwszej połowy XVII wieku na społeczeństwo // *Wojny północne w XVI–XVII wieku: W czterechsetlecie bitwy pod Kircholmem* / Red. B. Dybaś. Toruń, 2007, s. 225–232.

² Przede wszystkim: *Babiński L.* Trybunał Skarbowy Radomski (Organizacja. Postępowanie): Na podstawie ksiąg Trybunału z lat 1614–1658 (dalej – *Babiński L.* Trybunał Skarbowy Radomski); *Rafacz J.* Trybunał Skarbowy Koronny / Wstęp i red. D. Kupisz. Radom, 2013 (dalej – *Rafacz J.* Trybunał Skarbowy Koronny) (pierwsze wydania wyżej wymienionych prac

źródłową niniejszego tekstu stanowi z jednej strony bardzo dokładny diariusz obrad komisji wileńskiej 1650 r. będący częścią tzw. *Diariusza kancelaryjnego* ks. Janusza Radziwiłła, starosty żmudzkiego, hetmana polnego litewskiego (w zbiorach Archiwum Radziwiłłów w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie)³ i niewykorzystywana w znanej nam literaturze księga akt Trybunału Skarbowego Lwowskiego z 1691 r. (w zespole ksiąg ziemskich lwowskich w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie)⁴.

Pierwotnym i najważniejszym celem komisji skarbowo-wojskowych (zwanych też komisjami do zapłaty wojsku) było rozliczenie się z wojskiem. W tym celu dokonywano tzw. likwidacji wojska (czyli sprawdzenia jego liczebności w poszczególnych okresach służby), a następnie asygnowano poszczególne źródła dochodów na żołd dla poszczególnych jednostek⁵. Idealnym rozwiązaniem było przekazanie całej należnej gotówki deputatom wojskowym już na komisji. Jednak z powodu narastających trudności w pozyskiwaniu pieniędzy w drugiej połowie XVII w. otrzymywali oni – co najwyżej zaliczki – podczas gdy resztę sumy

odpowiednio w roku 1923 i 1924); *Filipczak-Kocur A.* Litewskie komisje wojskowo-skarbowe w XVII wieku // *Kwartalnik Historyczny*. R. CIX/3. 2002 (dalej – *Filipczak-Kocur A.* Litewskie komisje), s. 97–117; *idem.* Litewski Trybunał Skarbowy (1591–1717) // *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*. T. 7. 2002, s. 183–209. Na temat Trybunału Skarbowego Litewskiego niedawno także *Tyla A.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas: XVI amžiaus antroji pusė–XVII amžiaus vidurys. Vilnius, 2012, p. 102 (tamże dalsza literatura).

- ³ Diariusz kancelaryjny ks. Janusza Radziwiłła // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej – AGAD). Archiwum Radziwiłłów (dalej – AR), dz. VI, pudło 36 i 37/1 (dalej – Diariusz kancelaryjny), s. 295–423. Na temat diariusza: *Nagielski M.* Diariusze radziwiłłowskie w zbiorach działu VI Archiwum Radziwiłłowskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych // *Miscellanea Historico-Archivistica*. T. XIII (2001), s. 35–50; *idem.* Janusz Radziwiłł hetman polny litewski w świetle diariusza kancelaryjnego z lat 1649–1652 // *Radziwiłłowie: Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne* / Red. K. Stępień. Lublin, 2003, s. 305–316; *idem.* Diariusz kancelaryjny hetmana litewskiego Janusza Radziwiłła jako źródło do dziejów W.Ks. Lit. w połowie XVII wieku // *Z dziejów staropolskiego pamiętnikarstwa: Przekroje i zbliżenia* / Red. P. Borek. Kraków, 2012, s. 223–235. Na temat samej komisji, a zwłaszcza politycznych aspektów jej obrad: *Rachuba A.* Komisja wileńska w 1650 roku // *Europa Orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność* / Red. Z. Karpus, T. Kempa, D. Michaluk. Toruń, 1996 (dalej – *Rachuba A.* Komisja wileńska), s. 279–292. Diariusz kancelaryjny jest aktualnie przygotowywany do publikacji przez zespół edytorski pod kierownictwem Mirosława Nagielskiego. Członkom Zespołu chciałbym w tym miejscu bardzo serdecznie podziękować za udostępnienie mi wyników swojej pracy.
- ⁴ *Acta commissorialia Tribunalis Regni caesarum fisci Leopoliensis anni 1691* (dalej – *Acta commissorialia*) // Центральный державный исторический архив України, м. Львів (dalej – ЦДАУА). Ф. 10, оп. 1, спр. 86.
- ⁵ *Rybarski R.* Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III. Warszawa, 1939 (dalej – *Rybarski R.* Skarb i pieniądz), s. 46–49; *Rafacz J.* Trybunał Skarbowy Koronny, s. 75–76, 79; *Filipczak-Kocur A.* Litewskie komisje, s. 103.

musieli uzyskać bezpośrednio u poborców podatkowych danego województwa, ziemi lub powiatu⁶. Z punktu widzenia poszkodowanych przez wojsko był to dogodny moment, aby uzyskać rekompensatę za swoje straty i krzywdy. Komisja skarbowo-wojskowa mogła po uznaniu słuszności roszczeń pokrzywdzonego wydać areszt na żołd oskarżonych żołnierzy i zablokować możliwość jego wypłaty do czasu zaspokojenia tychże roszczeń⁷. Zaufanie do sądu komisarskiego w oczach ludności cywilnej budził również fakt, że – w przeciwieństwie do sądów hetmańskich – zasiadali tam wybrani na sejmikach przedstawiciele województw, ziem i powiatów⁸. Istotną okolicznością było również miejsce obrad – zazwyczaj położone względnie blisko centrum kraju, czy też wręcz w stolicy – jak np. komisja wileńska 1650 r. Dlatego też propozycja zwoływania Trybunału Skarbowego do Lwowa z racji bliskości teatru działań wojennych, która pojawiła się na sejmie 1690 r., spotkała się ze sprzeciwem posłów z centralnych i zachodnich obszarów Korony. Ostatecznie zdecydowano się na rozwiązanie kompromisowe: Trybunał Skarbowy w 1691 r. miał obradować we Lwowie, a w roku następnym w Radomiu⁹.

Podstawą prawną funkcjonowania komisji skarbowo-wojskowych stanowiły konstytucje sejmowe. Konstytucja *Zapłata wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego i komisarze do tej zapłaty naznaczeni* z 1650 r. wyraźnie stwierdzała, że „przy tej zapłacie przez hetmana i komisarzy Nasze i deputaty wojskowe wszystkim ukrzywdzonym <...> sprawiedliwość skuteczna podług występku każdego żołnierza i wedle szkody ukrzywdzonych <...> ma być czyniona”¹⁰. Dodatkowo postanowiono, że wysokość poczynionych szkód ma zostać potwierdzona zeznaniem jednego szlachcica i dwóch poddanych (być może miało to związek

⁶ Nycz M. *Geneza reform skarbowych sejmu niemeckiego (studium z dziejów skarbowo-wojskowych z lat 1697–1717)*. Poznań, 1938, s. 126–127, 133–134.

⁷ Rybarski R. *Skarb i pieniądz*, s. 47–48; Rafacz J. *Trybunał Skarbowy Koronny*, s. 79–80; Filipczak-Kocur A. *Litewskie komisje*, s. 103–104. Przykłady nałożonych aresztów: Super cohorte palatini Braclaviensis ex parte Generosi Dymidecki lucrum, Lwów, 18 I 1691 // ІІΔΙΑΥΛ. Φ. 10, оп. 1, сип. 86, с. 27–30; Super regimine dragonico Illustis et Magnifici Capitanei Pilzensis lucrum, Lwów, 1 II 1691 // ibidem, s. 92–96.

⁸ Rafacz J. *Trybunał Skarbowy Koronny*, s. 81–87; Filipczak-Kocur A. *Litewskie komisje*, s. 101–103.

⁹ Jan Wojakowski do Adama Mikołaja Sieniawskiego, Pełnatycze, 2 V 1690 // Sowa J. J. „Upewniam Waszmość Pana i Dobrodzieja, że mnie Waszmość Pan będziesz miał za jednego esklawa sobie”: Relacja patron – klient w Koronie końca XVII w. w świetle listów braci Wojakowskich do Adama Mikołaja Sieniawskiego // *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej*. T. VI. Stulecia XVI–XIX: Nowa perspektywa historyczna i językowa / Red. P. Borek, M. Olma. Kraków, 2015, s. 196.

¹⁰ *Zapłata wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego i komisarze do tej zapłaty naznaczeni* // *Volume Constitutionum* (dalej – VC). T. IV, vol. 1, s. 216.

art. 81, rozdz. IV, III Statutu Litewskiego o wymogu przedstawienia zeznań trzech świadków do przeprowadzenia dowodu¹¹). Ponadto nakazywano, aby sprawy zostały definitywnie osądzone na najbliższej komisji – co świadczyło o istnieniu problemu przewlekłości spraw i ich odsyłania do rozpatrzenia przez następną komisję, albo do innych organów sądowych. Podobnie konstytucja *Trybunał Skarbowy* z 1690 r. nakazywała, aby „causae przytym injuriatorum względem wiolencyi, które bez inkwizycyi disjudicari nie mogą, a w ciągnienu i na stanowiskach są poczynione, także szkody przechodami, konsystencyjami i noclegami w dobrach dziedzicznych przez chorągwie i regimenty poczynione juramentem w grodzie wypełnionym według dawnego komprobowane na tymże Trybunale Wielmożni Hetmani i z deputowanymi decident i ukrzywdzonym satysfakcją realną nakażą”¹². Zarówno w przypadku Litwy i Korony konstytucje kluczową rolę przyznają hetmanom, którzy formalnie byli tylko członkami komisji. W Wielkim Księstwie Litewskim ta kluczowa rola urzędu hetmańskiego w sądownictwie żołnierzy wynikała m.in. z II i III Statutu¹³. W Koronie utwierdzały ją kolejne przywileje nominacyjne dla hetmanów i przede wszystkim praktyka już od I połowy XVI w.¹⁴ Potwierdzeniem statusu hetmanów był fakt, że zarówno Radziwiłł w 1650 r., jak i hetman wielki koronny, wojewoda ruski Stanisław Jabłonowski zostali wybrani na marszałków – odpowiednio – komisji i Trybunału¹⁵. Sąd komisarzski litewski dość wyraźnie stwierdzał, że jest w trakcie obrad komisji jedynym właściwym forum dla rozpraw pomiędzy żołnierzami a ludnością cywilną, podczas gdy sąd hetmański miał wyłącznie rozpatrywać sprawy pomiędzy samymi żołnierzami¹⁶. Tymczasem komisarze koronni w 1691 r. stale dopuszczali alternatywną właściwość sądu hetmańskiego w sprawach ukrzywdzonych¹⁷. Dodatkowo w akcie konkludującym komisję przypomniano, że pokrzywdzeni mogą stale pozywać żołnierzy albo przed sądy wojskowe, albo przed Trybunał Lubelski w ramach tzw. rejestru wojskowego.¹⁸

¹¹ Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wilno, 1819, s. 171–172.

¹² Trybunał Skarbowy // Volumina Legum (dalej – VL). T. V, s. 374.

¹³ Łopatecki K. „Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku. Białystok, 2012, s. 379–383.

¹⁴ Gawron P. Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581–1646. Warszawa, 2010, s. 43–44, 61.

¹⁵ Rachuba A. Komisja wileńska, s. 282–283; Illustris et Magnificus Mareschalcus eligitur. Lwów, 8 I 1691 // ЦДАУЛ. Ф. 10, он. 1, снр. 86, с. 8.

¹⁶ Diariusz kancelaryjny, s. 306, 314.

¹⁷ Ordinatio iudiciorum tribunalitorum Regni commissorialium Leopoliensium. Lwów, 8 I 1691 // ЦДАУЛ. Ф. 10, он. 1, снр. 86 (dalej – Ordinatio iudiciorum tribunalitorum Regni), с. 9.

¹⁸ Limitatio iudiciorum. Lwów, 19 II 1691 r. // ЦДАУЛ. Ф. 10, он. 1, снр. 86, с. 633.

Duże znaczenie dla skuteczności działania komisji miały organizacyjne aspekty ich funkcjonowania. Komisarze litewscy w 1650 r. obawiali się tego, aby żołnierze nie próbowali zastraszać ukrzywdzonych i tym samym odwozić ich od złożenia skarg. Tym samym w ordynacji komisji przewidziano bardzo surowe kary dla tych, którzy dopuszczaliby się takich przewinień: „ufundowawszy jurysdykcją IchMM PP komisarze taką sądom swym powagę i bezpieczeństwo warują, jaką sądy trybunałskie w prawie pospolitym obwarowane są. Ludzie stanu duchownego i inszy wszelkiej kondycje jako nawiętsze bezpieczeństwo mieć będą i wolność przystępowania do sądów. Gwoli czemu dwór zawsze podczas sądów otwarty ma być. A jeśliby ich kto albo violenter do sądów nie puszczał, albo przegrózkami i odpowiedziami od tego odstraszał, albo jakimkolwiek sposobem mścił się, takowy każdy sądowi komisarskiemu doniesiony, poenis arbitrariis według ekscesu, by i na gardle irremediabiliter karany”¹⁹. O kolejności rozpatrywania spraw przeciwko żołnierzom miała decydować przynależność oskarżonej jednostki do pułku i status tytularnego pułkownika. Jako pierwsze były sądzone jednostki zwinięte, później powiatowe, a następnie te należące do pułku hetmańskiego i kolejnych pułków. Sesje sądów miały trwać od godziny ósmej do dwunastej²⁰.

Ordynacja Trybunału Skarbowego z 1691 r. nie przewidywała specjalnych kar dla żołnierzy zastraszających pokrzywdzonych – zawierała tylko ogólne zarządzenia dotyczące zachowania porządku i bezpieczeństwa podczas obrad komisji: „a żeby tym spokojniej i wygodniej dobru pospolitemu komisja odprawować się mogła, sąd terażniejszy securitatem publicum osobom wszelkim do sądu terażniejszego przybywającym, pod niemi rezydującym i id nich odjeżdżającym ostrzega i przeciwko sprzeciwiającym się poenas contra violatores securitatis publicae prawem opisane zakłada, strzelania, hałasów, tumultów, pijatyk nocnych, trąb i bębnow, oręża zakazanego zażywania zakazuje”²¹. Jako, że zakres jurysdykcji Trybunału Skarbowego z 1691 r. był szerszy niż komisji z 1650 r. konieczne stało się uchwalenie szczegółowego porządku rozpatrywania poszczególnych kategorii spraw. Sprawy ukrzywdzonych miały być sądzone w czwartki, piątki i soboty razem ze sprawami deputatów wojskowych przeciwko nieuczciwym poborcom podatkowym²². Być może liczono, że na poszczegól-

¹⁹ Diariusz kancelaryjny, s. 299.

²⁰ Ibidem, s. 300–301, 329, 331.

²¹ *Ordinatio iudiciorum tribunalitiorum Regni*, s. 10–11.

²² W poniedziałki miano sądzić sprawy Skarbu Koronnego przeciwko retentorom, poborcom i administratorom, we wtorki – sprawy Skarbu przeciwko indygenom i nowej szlachcie, którzy nie wywiązali się ze zobowiązań nałożonych na nich przez konstytucję „Subsidium usarskiej milicji

ných posiedzeniach uda się osądzić wszystkie sprawy związane z jedną jednostką wojskową, zarówno takie, w których występowała ona jako strona pozwana, jak i jako skarżąca. Akty Trybunału wskazują jednak, że w praktyce nie udało się zrealizować tego założenia. Fakt, że na rozpatrywanie *causae iniuriatorum* przeznaczono aż trzy dni, świadczył, iż spodziewano się dużej ilości takich spraw. Raczej nie trzymano się zasady, znanej z Trybunałów Skarbowych w pierwszej połowie XVII w., aby sprawy rozpatrywać w kolejności odpowiadającej zwyczajowej hierarchii województw koronnych²³.

Poszkodowani przez wojsko zgłaszali swoją skargę na komisji wileńskiej poprzez wpisanie jej do rejestru w pałacu Radziwiłłów, w którym obradowała komisja i położenie pozwu²⁴. W ordynacji komisji wyraźnie zawarowano bezpieczeństwo woźnych podczas dostarczania pozwu: „aby generałowie bezpiecznie pozwy podawali, IchMMPP komisarze nakazuje, a kto by kolwiek na nich o to następować ważył się, surowo karać będą”²⁵. W przypadku Trybunału Skarbowego z 1691 r. komisarze wyraźnie stwierdzali, że do przywołania sprawy konieczne jest położenie pozwu w gospodzie, w której nocowali deputaci jednostki oskarżonej o wyrządzenie szkód i wpisanie do akt komisji relacji dokonania tego aktu²⁶. Pozwy zawierały tytuł królewski i wielkoksiążęcy i w większości były sporządzane w języku łacińskim (podobnie jak dekrety komisarskie), niemniej jednak zdarzały się także pozwy napisane po polsku. Przykładem może być pozew biskupa krakowskiego Jana Małachowskiego przeciwko chorągwi husarskiej królewicza Jakuba wydany 12 stycznia 1691 r.: „Wam, Wielmożnym i Urodzonym Porucznikowi, Namiestnikowi, Deputatom i całej Kompaniej chorągwi usarskiej Najjaśniejszego Królewicza Jmci Jakuba z osób, dóbr i zasług waszych generaliter wszystkich nakazujemy, abyście się przed sąd nasz niniejszy komisjej Trybunału Skarbowego Lwowskiego na ten czas, gdy sprawa z rejestru należytego do sądu przywołana będzie osobiście, należycie i zawicie stawili na instancją instygatora i jego delatorów Jaśnie Oświeconego Książęcia Jmci Jana Małachowskiego biskupa krakowskiego, książęcia siewierskiego, tudzież Sławetnych Mieszczan i Pracowitych Poddanych z kluczów i wsi do biskupstwa krakowskiego należących w registrach krzywd swoich specyfikowanych i ich

z nowej szlachty” z 1685 r. (VL. T. V, s. 348–349), w środy zaś – sprawy przeciwko *desertores castrorum* – osobom, które otrzymały pieniądze a nie zaciągnęły jednostek, na które otrzymali listy przypowiednie i żołnierzom, którzy pobrali hibernę, a nie stawili się w obozie – ibidem, s. 9.

²³ Babiński L. Trybunał Skarbowy Radomski, s. 32.

²⁴ Rachuba A. Komisja wileńska, s. 282; Diariusz kancelaryjny, s. 299–300.

²⁵ Diariusz kancelaryjny, s. 301.

²⁶ Ordinatio iudiciorum tribunalitiorum Regni, s. 9.

plenipotentów windykujących aktorów, którzy Was osobiłwie poddani z asystencją pomienionego Książęcia Jmci Pana swego, fundując się na prawie koronnym, pozywają o to, iż wy, nie mając żadnego respektu na prawo koronne, które wszelkich stanowisk, noclegów i popasów w dobrach wszytkich zakazuje, i win w tymże prawie opisanych nie obawiając się, w dobrach wyżej wymienionych szkody, krzywdy i agrawacje różne ubogim ludziom poczyniliście. Czym się nie kontentując, ustawę nie tylko pieniędzmi, ale i różnemi prowiantami w roku 1686 i 1687 złotych 1547, groszy 17, co wam rejestrem poprzysiężonym produkowano na terminie będzie, wyciągnęliście. Przez co przeciw prawu wykroczyliście i [w] winy w nim opisane popadliście, o które teraz, jako i powrócenie sum i nagrodzenie szkód jesteście pozwani. Bądźcież tedy na termin przytomni i do rozprawienia się sądownie gotowemi²⁷. Warto zwrócić uwagę, że nie zawsze wymagano podania imion i nazwisk obwinionych. Bywało to problematyczne, gdyż rabujący żołnierze z wiadomych względów unikali ujawniania swoich personaliów. Stąd też w pozwach można znaleźć takie sformułowania jak np. „Casimiro seu alterius cujusque nominis Stawiński”, albo „nec non commilitonibus cohortis ejusdem [tatarskiej Mustafy Baranowskiego – *JJS*] ad praesens de nominibus et cognominibus ignotis”²⁸. Obsługę kancelaryjną Trybunału zapewniała kancelaria ziemna lwowska, w sprawach wojskowych istotną rolę pełnił zapewne także pisarz wojskowy – Wojciech Czacki, miecznik kaliski²⁹.

W sprawach rozpatrywanych przez Trybunał Skarbowy Lwowski jako oskarżyciel publiczny występował instygator Trybunału. W 1691 r. funkcję tę pełnili Gabriel Korendowicz, sędzia podwojewódzki lwowski, Antoni Konarski i Wawrzyniec Krzeczkowski³⁰. Jak już wspomniano: konstytucja powołująca komisję wileńską nakazywała, aby fakt wyrządzenia szkód przez żołnierzy i ich wysokość została potwierdzona zeznaniem szlachcica i dwóch poddanych. Jak pokazuje dziennik komisji – skarżącym nie zawsze udawało się spełnić te wymagania, co powodowało przegranie sprawy. Dobrze widać to na podstawie jednej z najwcześniej przywołanych spraw: „Po niej przywołano chorągwie Księcia

²⁷ Ex parte Illustrissimi et Reverendissimi Episcopi Cracoviensis, Ducis Severiae contra cohortes hastatas relation. Lwów, 22 I 1691 (dalej – Ex parte Illustrissimi et Reverendissimi Episcopi Cracoviensis) // *LIADIAA*. Φ. 10, on. 1, cnp. 86, c. 695.

²⁸ Ex parte Generosi Rokszyci contra commilitones Magnifici Rey capiteanei Libusiensis relation. Lwów, 19 I 1691 // *ibidem*, s. 676; Ex parte ejusdem [Aleksandra Kosińskiego – *JJS*] contra Generosi Baranowski. Lwów, 15 I 1691 // *ibidem*, s. 659.

²⁹ Ordinatio iudiciorum tribunalitiorum Regni, s. 9; Generosi Czacki ensiferi palatinatus Calisienis iuramentum. Lwów, 8 I 1691 // *LIADIAA*. Φ. 10, on. 1, cnp. 86, c. 7.

³⁰ Instigatorum loci praesentis iuramentum. Lwów, 8 I 1691 // *ibidem*, s. 7–8.

JMci Pana Hetmana [Janusza Radziwiłła – JJS] usarskiej, najpierwsza o wybranie stacyj i poddanych przejściem uciążenie sprawa Pana Porucznika z Panami klasztoru kowieńskiego; które iż żadnych słusznych pokazać nie mogły dokumentów, zwłaszcza że sama miejsca i stanowiska tej chorągwi w Połocku ukazanego distancia arguebat impossibilitatem, ab incompetenti actione libertas uznana. Spadło po niej spraw kilkanaście z rejestru, które niemal wszystkie in simili padły³¹. Ukrzywdzeni często przedstawiali też uniwersały hetmańskie zabraniające kwaterowania, tudzież wybierania jakichkolwiek świadczeń (stacji, przystawstw) z ich dóbr. W takich sytuacjach zdarzało się, że oskarżeni żołnierzy prezentowali z kolei ordynanse, albo uniwersały księcia na Birżach i Dubinkach o zgoła przeciwstawnej treści. Bardzo dobrym przykładem takiej sprawy był spór mieszczan nowogrodzkich z chorągwią kozacką Adama Pawłowicza: „w sprawie magistratu nowogrodzkiego przeciwko tejże chorągwi o branie stacji z włók miejskich, przeciwko dawnemu [uniwersałowi – JJS] (jako allegowali) przypadającej, ponieważ się złożyli uniwersałem Księcia JMci, w którym Nowogródek generice położony, qui omnia dicit nihil excipit, tedy że ex usu recepto brali i z gruntów miejskich liberi adinventi³². Tego typu sytuacje wynikały często z niejasnego statusu prawnego części posiadłości ziemskich. Dotyczyło to np. fundacji duchownych prawa ziemskiego (tzw. *bona spiritualia iure terrestri gaudentia*), które nie podlegały obowiązkowi wydawania stacji wojsku³³. W przypadku Trybunału Lwowskiego najczęstszym dowodem przedstawianym przez poszkodowanych były wypisy rejestrów szkód, albo protestacji z właściwych dla zniszczonych dóbr ksiąg grodzkich, potwierdzone zazwyczaj przysięgą kilku poddanych, lub relacją woźnego³⁴. Niekiedy takie dokumenty wpisywano bezpośrednio do akt komisji³⁵.

³¹ Diariusz kancelaryjny, s. 326.

³² Ibidem, s. 359.

³³ Przykłady takich spraw w diariuszu: ibidem, s. 358–359.

³⁴ Informacje o podstawowych dowodach można znaleźć w pozwach: np. Ex parte Illustrissimi et Reverendissimi Episcopi Cracoviensis // ЦДІАУЛ. Ф. 10, он. 1, чп. 86, с. 695; Ex parte Generosae Kurowiczowa contra commilitones Magnifici Branicki relatio. Lwów, 20 I 1686 // ibidem, s. 687. Na temat rejestrów szkód poczynionych przez wojsko: *Nagielski M.* Źródła dotyczące zniszczeń wojennych, s. 113–132 i *idem.* Żołnierz koronny w XVII wieku: Wybawca i bohater czy ciemiężyciel – w świetle zachowanych rejestrów szkód w księgach grodzkich i ziemskich Rzeczypospolitej // Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa. T. IV, Społeczeństwo a wojsko. Warszawa, 2015, s. 135–154.

³⁵ Generosus Dymidecki contra cohortem hastatam Illustris et Magnifici Gniński palatini Bracławiae protestatur. Lwów, 19 I 1691 // ЦДІАУЛ. Ф. 10, он. 1, чп. 86, с. 674–676; Oblatae registri damnorum in bonis tenutae Mirzvicensis causatorum juramento comprobatorum. Lwów, 20 I 1691 // ibidem, s. 689–693.

Praktyka orzecznicza komisji wileńskiej była bardzo łagodna wobec żołnierzy, co zresztą bezpośrednio przyznał sam hetman Radziwiłł: „sprawy są favorabiliter [dla żołnierzy] sądzone”. Potwierdziła, to później komisja, odpowiadając deputatom wojskowym: „decreta, które dotąd ferowane żadnej opresyjey <...> za sobą nie pociągały, a owszem wszystkie favorabilia wojsku były”³⁶. Można wręcz odnieść wrażenie, że komisarze za wszelką cenę starali się znaleźć okoliczności pozwalające uniewinnić oskarżonych żołnierzy. Takie poczynania sądu komisarskiego należy w pierwszej kolejności tłumaczyć sytuacją w wojsku litewskim w roku 1650. W związku z narastającymi zaległościami w wypłacie żołdu bardzo realna była groźba wypowiedzenia służby przez żołnierzy i zawiązania przez nich konfederacji³⁷. W obliczu możliwości wznowienia walk z Kozakami i Tatarami było to zagrożenie, z którym zarówno dwór, jak i hetman – starosta żmudzki musiał się liczyć. Wydaje się, że kwestia sądowej odpowiedzialności za poczynione szkody jako pierwsza padała ofiarą kompromisu ze skonfederowanymi, albo mającymi zamiar się skonfederować żołnierzami. Podobnie bowiem, w trakcie negocjacji z koronnym związkiem wojskowym (tzw. konfederacją Baranowskiego³⁸) w 1697 r. komisarze Rzeczypospolitej byli zmuszeni do ustępstw wobec żołnierzy właśnie w sprawie sądownictwa³⁹. W efekcie w aktach Trybunału Lwowskiego z tamtego roku nie ma praktycznie żadnych spraw przeciwko żołnierzom, jeśli nawet takowe sprawy się wówczas toczyły, to wyłącznie przed sądem hetmańskim⁴⁰. Pewne znaczenie dla łagodnego orzecznictwa mógł mieć także fakt bardziej ogólnej natury: generalnie w Wielkim Księstwie Litewskim trudno było zaciągnąć większą liczbę doświadczonych żołnierzy⁴¹. Wobec tego nie należało zniechęcać tych, którzy już w wojsku służyli.

Nieco odmiennie wyglądało orzecznictwo Trybunału Lwowskiego. Wyrok był w dużej mierze zależny od stawienia strony pozwanej. Jeżeli żołnierze nie stawiali się na rozprawie (co zdarzało się znacznie częściej niż w przypadku komisji z 1650 r.), to w zasadzie automatycznie przegrywali sprawę – Trybunał nakładał areszt na żołd skazanych żołnierzy i nakazywał poborcom wypłacić z tych

³⁶ Diariusz kancelaryjny, s. 339, 341.

³⁷ *Rachuba A.* Komisja wileńska, s. 279–280, 283–286.

³⁸ Nazwa pochodzi od nazwiska marszałka związkowego – Piotra Bogusława Baranowskiego, towarzysza chorągwi husarskiej Józefa Lubomirskiego, marszałka nadwornego koronnego.

³⁹ *Zdzitowiecka-Jasieńska H.* Konfederacja Baranowskiego w dobie bezkrólewia po Janie III // *Ateneum Wileńskie*. T. VI/3–4. 1929, s. 461–463.

⁴⁰ Akta komisji do negocjacji ze skonfederowanym wojskiem i Trybunału Lwowskiego 1696–1697 // *ЦДАДА. Ф.* 10, оп. 1, спр. 87.

⁴¹ *Augustyniak U.* W służbie hetmana i Rzeczypospolitej: Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Warszawa, 2004, s. 29.

środków odszkodowanie pokrzywdzonym (po okazaniu przez nich dekretu czyli wyroku trybunalskiego), sami żołnierze byli zaś skazywani na karę banicji, a w niektórych przypadkach (np. jeśli uporczywie uchylali się od wykonania wcześniejszych dekretów hetmańskich) nawet infamii⁴². Inaczej działo się jeśli żołnierze zdecydowali stawić się przed sądem, wówczas Trybunał najczęściej orzekał, że nie jest w stanie rozstrzygnąć sprawy, nakazywał przeprowadzenie inkwizycji i odsyłał sprawę do rozpoznania przez Trybunał Koronny wśród innych spraw z tzw. rejestru wojskowego (spraw pomiędzy szlachtą a wojskiem)⁴³. Tym samym sąd komisarski skutecznie uchylał się od konieczności wydania wyroku, który mógł zantagonizować hetmańskich podkomendnych, jednocześnie nie zamykając poszkodowanej szlachcie możliwości dochodzenia swoich roszczeń.

Warto jednak zauważyć, że być najistotniejsza rola komisji skarbowo-wojskowych polegała na tym, iż bardzo często sama groźba pojawienia się danej sprawy na wokandzie i trudności z uzyskaniem należnego sobie żołdu skłaniała żołnierzy do zawarcia ugody z poszkodowanymi i przynajmniej częściowego zrekompensowania poczynionych przez siebie szkód. Diariusz komisji wileńskiej wyraźnie stwierdza, że sporo spraw „wypadało” z rejestru właśnie z powodu takich układów⁴⁴. Wskazuje na to także – pośrednio – porównanie liczby złożonych przeciw żołnierzom pozwów w 1691 r. z liczbą wydanych następnie dekretów. Na 33 dekrety zachowane w aktach Trybunału przypadają aż 372 położone pozwы⁴⁵. Nawet jeśli przyjmujemy, że akta mogą być niekompletne, to możemy przypuszczać, iż w międzyczasie w sporej ilości spraw doszło do zawarcia ugody. Nie bez przyczyny rok później hetman Jabłonowski zauważał w swoim skierowanym do żołnierzy uniwersale: „w tę nadzieję WMM Panowie grzeszycie najczęściej, że kiedy, albo sprawa do sądu przychodzi, postrzeżecie, albo rozpoczynszy się w sądzie, niepomyślne mieć będziecie exitum, to dopiero, w czym sobie iniuriati prejudykują, zgadzacie onych, obiecujecie, uwodzicie, od sądu unikacie”⁴⁶.

⁴² Np. Super cohorte palatini Braclaviensis ex parte Generosi Dymidecki lucrum. Lwów, 18 I 1691 // ЦДІАУА. Ф. 10, оп. 1, члп. 86, с. 27–30; Super regimine dragonico [!] Magnifici Zamoyski ex parte Illustris et Magnifici Thesaurarii Regni lucrum. Lwów 1 II 1691 // ibidem, s. 99–101.

⁴³ Np. Inter Generosos Dytkowskie actores et Generosum Paszkowski decretum inquisitionis. Lwów, 27 I 1691 // ibidem, s. 59–62; Inter Generosum Marciszewski actorem et Magnificum Rey decretum. Lwów, 1 II 1691 // ibidem, s. 96–98.

⁴⁴ Diariusz kancelaryjny, s. 368, 397.

⁴⁵ Acta commissorialia // ЦДІАУА. Ф. 10, оп. 1, члп. 86, *passim*.

⁴⁶ *Jabłonowski S.* Uniwersał do wojska, in visceribus Regni stojącego, aby się ściągało na partyje, sobie naznaczone, pro 15 maii. Lwów, 20 III 1692 // Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie, sygn. 2699, k. 30.

Zarówno ze źródeł dotyczących bezpośrednio komisji skarbowo-wojskowych, jak również z opinii zawartych w laudach i instrukcjach sejmikowych wynika, że pomimo ewidentnych wad – szlachta postrzegała instytucje skarbowe, jako jeden z najskuteczniejszych środków uzyskiwania rekompensaty od żołnierzy niszczących ich dobra⁴⁷. Zdawano sobie sprawę, że od groźby kar surowych i „nieodwłocznych”, które teoretycznie hetman mógł zasądzić wobec podkomendnych, na wojskowych skuteczniej działa groźba pozbawienia długo wyczekiwanego i trudnego do wyegzekwowania od poborców i komisarzy sejmikowych żołdu. Zbiegało się to z intencjami samych hetmanów, którzy z jednej strony nie byli skłonni do bezwzględного karania swoich żołnierzy, a z drugiej strony nie mogli zupełnie zlekceważyć wysuwanych przez szlachtę żądań naprawy żołnierskich krzywd. Należy zauważyć, że praktyka koronna i litewska, choć zdarzały się pewne odmienności – jak chociażby wspomniana już wcześniej przychylność komisji wileńskiej wobec żołnierzy, były zasadniczo dość zbieżne. Wynikało z dość podobnych okoliczności w jakich przychodziło procedować litewskim i koronnym komisjom skarbowo-wojskowym.

*CAUSAE INIURIATORUM (NUKENTĖJUSIJŲ BYLOS) IŽDO IR KARO
KOMISIJOSE LENKIJOJE IR LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAİKŠTYSTĖJE
XVII AMŽIAUS ANTROJE PUŠĖJE*

Jan Jerzy Sowa

Santrauka

Straipsnyje tiriama vadinamųjų *causae iniuriatorum* (nukentėjusiųjų bylų) proceso ir sprendimų Iždo ir Karo komisijose (dažnai, ypač nuo XVII a. vidurio, posėdžiavusiose drauge su Iždo Tribunolu, tai atvedė į daliną tų institucijų susijungimą) praktika, telkiantis į Karūnos arba Lietuvos kariuomenių karininkų ir kareivių tų valstybių gyventojams padarytą žalą. Šių komisijų nagrinėtos bylos iki šiol nebuvo specialių tyrimų objektas.

Pirmučiausias ir svarbiausias Iždo ir Karo komisijų (vadintų ir algų kariuomenei komisijomis) tikslas buvo atsiskaityti su kariuomene. Jų funkcionavimo teisinis pagrindas buvo Seimo konstitucijos. Nuo XVII a. vidurio šių komisijų vaidmuo, ypač nukentėjusių nuo kariuomenės asmenų požiūriu, ėmė didėti. Patyrusieji nuostolių ir žalą pretenzijas pateikdavo toms komisijoms, o šios, pripažinusios nukentėjusiojo pretenzijas teisėtomis, galėjo areštuoti apskūsto kareivio algą ir neleisti jos išmokėti, iki tos pretenzijos bus patenkintos. Didelę reikšmę sėkmingai komisijų veiklai turėjo jų funkcionavimo organizavimo būdas.

⁴⁷ Np. województwo krakowskie wysyłało na Trybunały Skarbowe specjalnego instygatora do „promowania” spraw ukrzywdzonych obywateli tego województwa, laudum sejmiku deputackiego województwa krakowskiego. Proszowice, 11 IX 1685 // Akta sejmikowe województwa krakowskiego. T. V / Oprac. A. Przyboś. Wrocław, 1984, s. 49.

Tiesioginiai šios komisijos veiklos šaltiniai, taip pat seimelių laudose ir instrukcijose užfiksuota viešoji nuomonė rodo, kad, nepaisant tam tikrų trūkumų, šlėkta išdo institutą laikė vienu iš efektyviausių būdų išieškoti kompensaciją iš jų turtą suniokojusių kareivių. Buvo suvokta, kad kariškius labiau veikė ne griežtų ir „neatidėliotinių“ bausmių, kurias etmonas teoriškai galėjo priteisti, grėsmė, bet pavojus negauti ilgai lauktos ir sunkiai iš rinkikų bei seimelių komisarų išgaunamos algos.

Iš lenkų kalbos išvertė I. Valikonytė